

МАТО ТЎҚИМАЧИЛИГИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ ВА АНАНАЛАРИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР.

Абуллаева Насибахон Арабовна

АДПИ Ижтимоий фанлар кафедраси ўқитувчиси (PhD)

Асоснома: Марказий Осиё ҳудудида қадимдан мато тўқиш ва унга бадий ишлов бериш билан халқимиз шугулланиб келишган.

Калит сўзлар: Мато, Марказий Осиё, Фарғона водийси, безак бериш, урф-одат, мато номлари.

Аннотация: На территории Средней Азии издавна ткачеством и художественной обработкой ткани занимался **наш** народ.

Ключевые слова: Мото, Центральная Азия, долина Фарғона, декоративность, традиции, названия тканей.

Abstract: On the territory of Central Asia, our people have long been engaged in the weaving of fabric and artistic processing of it.

Key words: Cloth, Central Asia, Fargona Valley, decoration, custom, cloth names.

Кириш

Маълумки, Марказий Осиё жаҳоннинг энг кўҳна маданият ўчоқларидан бири ҳисобланади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, маҳаллий аҳоли мато тўқиш ва унга бадий ишлов бериш билан қадимги даврларданок шугулланиб келган.

Асосий қисм: Халқ анъанавий санъатининг юксак намунаси ҳисобланган матога кашта (безак) тикиш санъати, каштадўзлик ҳам Марказий Осиё халқларида милоддан аввалги асрлардаёқ шакллана бошлаган. Фарғона водийси каштачилиги кўплаб олим ва мутахассисларнинг диққатини жалб қилган. Уларнинг илмий изланишлари асосан каштачиликнинг келиб чиқиши, урф-одатлар билан боғлиқлиги, турмуш маданияти томонидан ўрганилган. Бундан олдин ҳам ўзбек анъанавий каштачилиги кўплаб этнограф олимларни ҳамда санъатшунос мутахассисларни қизиқтирган. Уларнинг илмий тадқиқотлари натижасида анъанавий каштадўзлик санъат даражасига кўтарилганини, бадий томондан ўзига хос хусусиятларини санъатшунослар ҳам ўрганган. Фарғона водийси халқининг анъанавий каштадўзлигини тарихий этнографик жиҳатдан ўрганишга бағишланган, тадқиқот мавзусига бевосита алоқадор муаммовий йўналишлар бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратиб таҳлил қилиш

мумкин:

1. Фарғона водийси халқи анъанавий каштадўзлигининг шаклланиш тарихи ва каштанинг генезисига алоқадор адабиётлар.

2. XIX-XX асрларда Фарғона водийси халқининг мато тайёрлаш усулларига оид ва водий каштадўзлигида этник жамоалар.

3. Моддий маданиятнинг ўзига хос хусусиятини кўрсатиб берувчи адабиётлар.

3. Тоталитар тузум давридаги тарихий-этнографик тадқиқотлар.

4. Мустақиллик давридаги тадқиқот ишлари.

5. Фарғона водийси ҳақидаги хорижий адабиётлар.

Бугунги кунга келиб айтиш мумкинки, Фарғона водийси аҳолисининг қадимги ва илк ўрта асрлар давридаги каштадўзлик тарихини ўрганишга доир бир қанча ютуқлар қўлга киритилган. Айниқса, археолог олимларнинг бу борадаги ишларини алоҳида эътироф этиш керак бўлади. Чунончи, А. Н. Бернштам, Ю.А. Заднепровский, Б.А. Литвинский, Н.Г. Горбунова, А. А. Анорбоев, Б. Матбобоев, Г. Майтдинова этнограф олим У. Абдуллаев каби тадқиқотчиларнинг ишларида биз ўрганаётган ҳудуд аҳолисининг шаклланиш жараёни, этник таркиби, маданиятига доир кўплаб маълумотлар мавжуд.

Фарғона водийси ҳудудида архелоглар томонидан олиб борилган кузатишлар натижасида пахта, жун ва ипакдан тайёрланган кийимларнинг қолдиқлари топилган. Иқлим шароитлари сабаб жун ва ипак газламалардан фарқли ўлароқ, ип газламали матолар Фарғонада ёмонроқ сақланган. Демак, Исфара тумани (Тожикистон)да олиб борилган пахта толаси тўқимачилигига оид кузатиш янада аҳамиятлироқ бўлган. У ерда олиб борилган тадқиқотлар натижасида кийимларнинг 23 тури сифатли пахта толасидан тайёрланганлиги аниқланди. Фарғона кўрғонларида олиб борилган археологик ишлар тўқимачиликка оид тадқиқотларга бағишланган. Б.А. Литвинскийнинг умумлаштирувчи ишида пахта матоларини муаллиф икки гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ матосининг зичлиги арқоқ 14 - 18 та ип 1см², асосий ип 10 - 16 та ип 1см² тўғри келади. Иккинчи гуруҳ матолари бир мунча сифатлироқ бўлиб, улардан 10 та тури топилди. Бундаги матонинг зичлиги 8 - 10 та арқоқ ип 1см² асосий ип эса 7 - 10 та ип 1 см² дан иборат бўлган. Иккинчи гуруҳ матоларини ип эшилиши камроқ. Матонинг кўпол тўқилганлиги сабабли кўринишидан қоп хусусиятини беради. Биз бундан шундай хулосага келамизки, ўрта асрда тўқилган матолар пишиқ ва қаттиқ тўқилган. Шундан келиб чиқиб кийим турлари яратилган. Ип-газлама тўқимачилигининг ўрта асрлар ҳолати шуни кўрсатадики, улар Хитой манбаларида келтирилган маълумотларни тасдиқлайди. Яъни ўрта

асрларда Фарғона аҳолиси пахтани қайта ишлаб чиқарган, кийимларни ип ва ипак матолардан ҳамда теридан тиккан. Хонлик давридан эса ипак матолардан ҳам кийимлар тайёрлаш кенгайган. Ўрта аср тарихига оид энг муҳим маълумотларни энг тўлиқ ҳолда Мунчоктепада олиб борилган изланишлар берди. Кўмилган марҳумлар асосан оддий аҳоли эди. Булар косиб, чевар, мусиқачи, ҳарбий, кексалар, эркак, аёллар бор. Бу қабрлардаги одамлар устидаги кийимлар ўша даврда кенг тарқалган матолардан тикилган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўмилганлар учун алоҳида кийим тикилмаган, улар кундалик уст бошлари билан дафн этилган. Бунга турмушда орттирилган доғлар, этиклардаги ямоқлар далил бўла олади. Кийимлар ип мато ва ипак матолардан тикилган бўлиб, ип матолардан тикилганлари у қадар сақланмаган. Айрим бўлаклари қолган, холос. Ипак матолардан тайёрланган кийимлар ва ипак билан берилган безаклар яхши сақланган. А. А. Ҳакимовнинг «Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства» номли мақоласида IX асрда ва ХИИИ асрнинг бошларига келиб адабиёт ва рассомчилик санъатида ўзгаришлар рўй берди. Чунки Ўрта Осиёда буюк алломалар етишиб чикди. Булар Фаробий, Фирдавсий, ибн Сино, Ал-Хоразмий, Беруний, Умар Ҳайём кабилардир. Ўрта Осиёда мусулмон дунёсининг таъсири, тарихнависликнинг ривожланиши, халқ хунармандчилиги, хусусан, тўқувчиликнинг ривожланишига ва бошқа хунармандчилик турларининг ривожланишига олиб келди. Натижада Сопол буюмларга расм чизиш ривожланди.

Бу ҳол орнаментлардаги тасвирларнинг ривожланишига, турли хил белги ва рамзлар ўрнини нафосат ғояларининг ўсиши туфайли умумий магик тасаввурлар асосида умумий бўлган орнаментлар вужудга келди. Бунда ўсимликлар, ҳайвонлар, геометрик шакллар уйғунлашиб, кесишган чизиқли нақшлар пайдо бўлди.

IX-XIII асрлар, яъни ўрта асрларда, шу жумладан, Фарғона водийсида деб айтилмаган бўлса-да, араб географлар ва тарихчилари ал-Муқаддаси, Наршахий, Ибн-Ҳайкалнинг маълумот беришича, ички бозор учун жун, пахта толасидан, канопадан, ипакдан матолар ишлаб чиқарилган, четдан эса аралаш толали, турли матолар, парча (ипак ва кумуш толасидан тайёрланган мато) матоси келтирилган. Наршахийнинг маълумотига кўра, оқ, кизил, зангори матолар ишлаб чиқарилиб, Византия ва Мисрга экспорт линган. Бухоро ва Марвда «байт ул тараз» бўлиб, халифалик хазинасига гиламлар, палослар, тўқилган матолар, топширилган. Зардана ва қишлоқларда пахта толасидан “занданачи”, “ванданача” матолар ишлаб чиқарилган. А.М. Белиницкий, И.Б. Бентович совет олимлари бу матолар асосида илмий

изланиш олиб борди. Бунга кўра, Наршахийнинг маълумоти ва А.М.Белинский, И.Б. Бентович фикрлари бир-биридан фарқ қилади. Берилган фикрлардан хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, араб босқинига қадар ипак Хитойдан келтирилган. Араблар Ўрта Осиёни босиб олгач, Хитойдан ипак олиб келиш тўхтатилиб, Ўрта Осиёда ипак мато ишлаб чиқариш ривож топган. Шу сабабли матолар XIII асрда пахта ва ипак толасидан тўқилган. Бу ҳол каштачиликка ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ўрта Осиё халқлари XIII асрга қадар кашта тикиш учун фақат “бўз” матосидан фойдаланишган. Шу даврга келиб матога гул беришда ҳам ўзгаришлар бўлганлигини А.А. Ҳакимов «Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства» мақоласида IX–XIII орнаментларини иккита даврга бўлиб кўрсатган. Арабларларнинг кириб келиши, араб халифалиги ўз таъсирини ўтказгани туфайли ипак мато ишлаб чиқариш янада ривожланди. Бу даврда «Олача», «Занданачи» каби матолар Термиз, Қарши, Самарқанд, Бухоро, Марғилон каби Ўзбекистоннинг бир нечта ҳудудларида ишлаб чиқарилган. Айнан шу матолар Хитойда ҳам ишлаб чиқарилган эди. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девони луғоти турк» асарида, Ахмад Югнакий «Хиббатул хаққойик» асарида ёзганлиги ҳақидаги маълумотни С.М. Маҳкамова «К истории ткачества в Средней Азии» мақоласида кўрсатиб ўтган. Бу мақолада Хитойда ишлаб чиқарилган матолардаги орнаментлар, Ўрта Осиёда ишлаб чиқарилган мато орнаментларига ўхшайди, лекин уларнинг рангида фарқ бор. Марказий Осиёда мўғил босқини натижасида XIII асрнинг биринчи чорагидан бошлаб, зўрлик билан киритилган мўғил-хитой анъаналари барча соҳалар қатори либосларда ҳам ўз аксини топди. XIV асрнинг иккинчи чорагидан бошлаб, мўғил-хитой либос русуми сиқиб чиқарилган ва маҳаллий кийимларнинг янги турлари шаклланди. Аммо эркаклар тўни, кийимларнинг кўкрак қисмига тикилган кашта безаклари, либослар елкаси ва бел қисми кийим этагининг белигача ёки ундан узунроқ қилиш каби мўғил-хитой кийимларига хос хусусият сақланган. 1403 йилда Амир Темур саройида бўлган испаниялик элчи Руи Гонсалес де Клавихо ўз эсдаликларида саройдаги аёлларнинг бош кийимлари, яъни рўмоллари ипакдан тикилган кашталар билан безатилганлигини ёзади. А. Вамбер эсдаликларида ҳам айрим маълумотлар учрайди. У ўз саёҳатномасида Марказий Осиё аҳолисининг анъанавий кийим-кечаклари ҳақида асосан эркак ва аёлларнинг оёқ кийимлари тўғрисида фикр юритади, “бу ерда эркаклар ва аёлларнинг пойабзали анча яхши ишланган бўлиб, аёлларнинг оёқ кийимлари ажойиб ипаклар билан безатилган”. Мовароуннаҳрда ва сўнгра бобурийлар замонида Ҳиндистонда алломалар, давлат амалдорлари,

улламолар «паранжи» русумидаги либос кийиб юрадиган бўлди. Шайбонийлар даврига келиб, илм аҳли олимлар киядиган кийим вазифасини бажарган. Кейинчалик мазкур кийим аёлларнинг кундалик ташқарига чиққанда киядиган кийим вазифасини ўтаган. Айнан шу даврда эркакларнинг турли хилдаги тўнлари вужудга келди. XIX-XX асрларда анъанавий либослар тараққий этган ҳолда каштадўзлик ҳам ривожланди. Фарғонада Қўқон хонлигида марказлашган ҳокимиятнинг вужудга келиши водийнинг иқтисодий ривожига таъсир қилди.

Собиқ Иттифок даври адабиётлари.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Фарғона водийси халқларининг анъанавий каштадўзлик машғулоти этнологик нуқтаи назардан яхши ўрганилмаган. Айни вақтда эътироф этиш керакки, ушбу мавзу доирасида ўрганиб чиқиш кўзда тутилган масалаларга оид айрим материалларни юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, бир қатор тадқиқотчиларнинг ишларидан топиш мумкин. Чунончи, М.С. Андреев, А.М. Белинский, И.Б. Бентович, А.Н. Бернштам, Э.К. Кверфельд, А.Н. Тарасов, К.И. Антипина, М.Б. Ўроқов, А.К. Писарчик, Р.Я. Расудова, Н.Э. Симаков, Н.Н. Соболев, О.А. Сухарева ва бошқалар. Марказлашган ҳокимиятнинг водийда олиб борган иқтисодий ва сиёсий тадбирлари натижасида XIX аср бошларига келиб бу ҳудуд нафақат сиёсий, балки иқтисодий жиҳатдан ҳам ривожланди. Шу даврга келиб каштадўзлик ҳам ривожланди. Фарғона водийси ҳудудида миграцион жараёнлар фаоллашиб, ўзга ўлкалардан кўплаб этник гуруҳлар кўчиб келди. Фарғона водийсига қорақолпоқлар, уйғурлар, белоруслар, украинлар, татарлар, руслар, қozoқлар, туркманлар кўчиб ўтди. Ўзаро иқтисодий-маданий алоқалар кучайди. Фарғона водийси аҳолиси анъанавий кийимлари ривожланиб, такомиллашиб борди. Бош кийим тикувчилар Бухорода “такиядўзлар”, Фарғона водийсида “дўппидўзлар”, “каштадўзлар” деб аталди. Оёқ кийим тикувчиларни Бухорода «музадўз», атаган бўлишса, Фарғонада «маҳсидўз» ёки «этиكدўзлар», деб аталди. Кийимлар ривожланиб боргани сари кийимларга тикиладиган кашталар ҳам нафис, жозибали кўринишга келди. Кашта аёллар кўйлагининг этак қисмига, енг қисмига ёки ёқанинг олд қисмига тикилган бўлса, эркаклар ятакларининг бўйин қисмига, этикларининг қўнжига, белбоғларининг қирғоғига тикиладиган бўлди. Бу ҳақида, Н. Содиқова «Ўзбек миллий кийимлари XIX-XX асрлар», Антипина К.И. «Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов», Исмоилов Х. «Анъанавий ўзбек кийимлари», Томина Т.Н. «Тканы одежда кочевых и поликочевых народов Средней Азии», «Традиционная одежда Средней Азии и Казахстана» асарларида XIX- XX асрларда Ўрта Осиёда, хусусан, Фарғона водийсининг анъанавий

кийимлари ҳақида, уларнинг ривожлангани, уларга тикилган кашталарнинг эстетик дидга тўғри келиши, кашта буюмларни уй ва оила учун эмас, балки бозор учун ҳам тикиладиган бўлди. Бу орқали кашта буюмлари янада такомиллашди. Фарғона водийси халқлари ўртасида иқтисодий, маданий алоқалар кенгайди. Водийнинг марказий шаҳарларида - Андижон, Наманган, Фарғона, Қўқон, Ўш, Ўзган, Марғилонда маҳаллий бозорлар бўлган. Кашта буюмлари ҳам, шакллари ҳам ўзгарди. Эркаклар бош кийими XIX аср бошларида узун бошга кийиладиган қисми айланасимон, юқори қисми учли трапецияга ўхшаш шаклда бўлиб, сўнг XIX асрнинг охирида думалоқ ярим шар шаклида, мана шу шакл икки бора ўзгариб, XX асрда тўрт томонли дўппи шаклига келди. Дўппининг ривожланиши асосан XIX-XX асрнинг бошларига тўғри келади. XX асрнинг ўрталарида Фарғона водийсида Чуст дўппилари, Андижон дўппи, Марғилон дўппилари тикилган. Бу дўппилар бир-биридан гули билан, тепа ва ён томонларининг кенг ва торлиги билан, гулларнинг ҳажми билан, дўппи шаклининг турига қараб фарқланган.

Анъанавий кийимлардан белбоғ ҳисобланиб, XIX-XX асрларда белбоғ шаклида ҳам ўзгаришлар бўлди. XIX асрнинг бошларида белбоғ 2-3 метрли узун кенглиги 40 см бўлган тасмасимон бўлиб, матонинг икки ён томонига ўсимликсимон гуллар «йўрма» ёки «босма» чок билан тикиб чиқилган. XX асрга келиб, белбоғ шакли ўзгарди. Унинг шакли тўртбурчак бўлиб, ўлчами ёшига қараб белгиланди. Белбоғнинг шакли водий бўйлаб бир хилда бўлди. Белбоғдаги гуллар, нақшлар ўзгарди, геометрик шакллардан, судралиб юрувчи ҳайвон тасвирларидан, кам ҳолларда ўсимликсимон гуллардан фойдаланди. Ўлчамлари: 90х90, 60х60, 50х50, 30х30 см ҳажмда бўлган. Белбоғни тикишда «дуря», «сув», «чамак», «йўрма» чокларидан фойдаланган. Сўзана, палак, зардевор, чойшаб (руйжо) каби маҳсулотлар тикиш, четга экспорт килиш кенгайди. XX асрнинг 30 йилларига келиб, собиқ Иттифок ва унинг томонидан олиб борган сиёсат Фарғона водийси каштачилигига ҳам таъсирини ўтказди. Натижада қўлда кашта тикиш ўрнига, бадий буюмлар фабрикасида, туманларда жойлашган тикувчилик артелларида «йўрма» машинасида кашта тикиладиган бўлди. Бу ҳол кашта сифатига, кашта хусусиятига ўз салбий таъсирини ўтказди. Андижонда, Фарғонада, Наманганда, Марғилонда, Қўқонда ва бошқа шаҳарларда хунармадчилик артеллари ва бадий буюмлар фабрикаси иш бошлади.

С. М. Маҳкамованинг «К истории ткачества в Средней Азии» мақоласида Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудида ишлаб чиқарилган қадимги матолар, уларга солинган орнаментлар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган.

В. П. Наливкин, И.А. Шахназаров, У. Жохонов сингари тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам водийнинг ўтроқ аҳолисини деҳқончилик ҳўжалиги ҳақида кўплаб маълумотлар келтириб ўтилган, водий каштадўзлигини ўрганишда бу асар ҳам қимматли аҳамиятга эга. Каштачилик санъатини этнографик нуқтаи назардан ўрганиш О. А. Сухареванинг тадқиқотларидан бошланди. Олима 1920-1930 йилларда каштачилик намуналарини йиғиб, музейларга топшириш билан бирга, илмий тадқиқотлар ҳам олиб борган. 1937 йили олиманинг “Самарқанд безак каштачилигининг тарихий ривожланиши” асари чоп эттирилади. Бу асарда Самарқанд безак каштачилигининг тарихий ривожланиши, унинг босқичлари, марказнинг ўзига хослиги, чеварлар томонидан қўлланиши, кашталарнинг маъноси ва бадиий аҳамиятини батафсил ёритиб берган. Этнограф олимлардан А. К. Писарчук эса Нурота кашталарини тўплаш, унинг хусусиятларини ўрганиш бўйича илмий изланишлар олиб борган. Каштачилик фаолияти бўйича М. А. Бекжонова ҳам тадқиқот олиб борган. Олима Тошкент кашталарининг ривожланиш тарихини ўрганиб, айрим туманлардаги кашталарни тўпланган. Олима ўз тадқиқот ишида кашталарнинг маҳаллий ўзига хослигини, XIX аср охири XX аср бошларида эса кашта услублари ўзгарганлиги ҳақида қимматли маълумотлар берган. А. С. Морозова тадқиқотлари 1960 йилда чоп этилган “Ўзбекистонда йўрмадўзчилик” асарида республикамиздаги айрим каштачилик асосий марказлари, каштачи чеварларнинг ижодий изланиши, кашта нақшларининг тур ва маъноларига, машина кашталари, ундаги кашта нақшларига, асосий марказ кашталарининг ўзига хослигига тўхталган. Г. П. Чепелевецкаянинг 1961 йилда нашр этилган “Ўзбекистон сўзанаси” номли китобида каштачилик мактабларига қисқача изоҳ бериш билан бирга, кашта нақшлари маъносини санъатшунослик нуқтаи назар билан очиб берган. Р. Рассудованинг 1960 йилда чоп этилган “Узбекский художественный шов” китоби ўзбек каштачилигининг чокларига бағишланган бўлиб, каштачиликда ишлатилган ҳамма асосий чокларни таҳлил қилиб, бажарилиш усуллари бирма-бир кўрсатиб берган. Ярим кўчманчи ўзбеклар этнографияси бўйича Б. Х. Кармышева “Очерки этнической истории горных районов Таджикистана и Узбекистана” номли асарида Тожикистон ва Ўзбекистон музей тўпламларида сақланаётган жуда қизиқарли айрим деворий кашталар ҳақида қимматли маълумотлар берган. О. А. Сухарева 1985 йилда чоп эттирган “Ходжентские сузани” мақоласида тожикистонликлар, эҳтимол, ўзбекистонлик тожиклар каштачилигининг этник хусусиятларини кўрсатиб берган. А.К. Писарчик “Тожикларнинг халқ амалий санъати” китобида XIX асрдан XX асрнинг 30-йилларига қадар

анъанавий каштачиликнинг ривожланиш тарихини ўрганиб, уларнинг хилларини ва туркумларини ўрганди. Олима Н. Исаева (Юнусова) 1979 йилда нашр эттирган “Таджикская вышивка” асарида тожик каштачилигининг ривожланиш босқичлари, унинг композицион нақшлари ҳақида ва нақш тузилишини кўрсатиб, батафсил тушунтириб берган. XIX аср охири XX аср бошлари бадий каштачилик тарихи, унинг материали, чизмакашлар фаолияти, ипак ипларнинг ишлатилиши ва улар билан ҳосил қилинган ранглар уйғунлиги ҳақида 1972 йилда нашр этилган “Декоративно-прикладное искусство Узбекистана” асарида Д. А. Фахретдинова тўла кўрсатиб берган. К. Турсуналиевнинг “XIX-XX асрлар Ўзбекистон кашталари” каталоги Ўзбекистон халқлари тарихи музейида сақланаётган 400 га яқин кашталар ҳақида маълумот беради. А. Алламуродовнинг “Қорақалпоқ кашталари” номли монографиясида кўчманчи қабилалар анъанавий каштадўзлик санъатининг бир тури ҳақида маълумот беради. Бунда қорақалпоқ (қора уйлари)ни безаш, қорақалпоқ келинлари бош кийимлари “ сзукеле”, кўкрак беаги ”хайкаль”, кашта тикилган кўйлақлар “кок койлак”, отлар учун “от қозлик”, қўлнинг енгги устидан кийовчи “женгсе, женгуш”ларнинг қорақалпоқ кашталари билан безатилганлиги ҳақида маълумот берган. Қорақалпоқ кашталари ҳақида А.Е. Россикова ҳам ўзининг “По Аму-Дарье от Петро-Александровска до Нукуса” асарида аёлларнинг рўмоллари орқа бурчак қисми икки қатор йўл берилиб, қизил ва қора ипак иплар билан, булар ораси турли рангдаги ипак иплар билан кашталар орқали безатилган. Бунда Бухоро ипак ипларидан фойдаланганлиги ҳақида маълумот берган. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларига келиб қорақалпоқлар тўй кийимларининг асосий эламентларидан бири “кзыл кимешек “ ҳисобланадиган бўлди. Диққатга сазовор томони шуки, қорақалпоқ кашталарининг асосий белгилари сақланиб, ривожланиб борган. Бу асар ҳам Фарғона водийси халқлари анъанавий каштачилигини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлиб ҳисобланади. Каштадўзликни ўрганишда В. Чепелевнинг “Киргизское народное изобразительное искусство” мақоласида шарқ халқлари қадимдан ҳаво рангга ўзгача эътибор қаратганлиги изоҳланади. Шарқ халқлари қадимдан само жисмларини кадрлаган ҳамда Ўрта Осиё халқларида ҳаво ранг азадор кийими ҳам ҳисобланган. Каштада ҳаво ранг ва тўқ ҳаво рангнинг тутган ўрни ҳақида ҳам қимматли фикрлар берилган. М. Андреевнинг “Орнамент горных таджиков и киргизов памира” асарида тоғлик тожиклар, Помир қирғизлари ҳақида, уларнинг турмуш тарзи, меҳнат қилиш усуллари, аёлларнинг каштачилик буюмлари, буюмларда акс этган тасвирлар, нақшлар, уларда ифодаланган белгилар, нақш белгиларида араблар тамонидан турмуш

маданияти орқали акс эттирилган белгиларнинг ифодаланиши, араб архитектурасида қўлланилган белгиларнинг кашта нақшларидаги таъсири таҳлил қилинган. Араб кашталаридаги белгилар Фарғона водийси кашталарида ҳам учрайди. Доира, тўртбурчак, учбурчак, араб ёзувидаги ғазаллар бу арабларда «фалак» билан боғлаш, демакдир. «Фалак» кейинчалик халқ тилида «Палак», деб ҳам аталди. Араблар VIII асрда Ўрта Осиёга, шу жумладан, Фарғона водийсига ҳам бостириб кирдилар. Маълумки, араблар Фалакни қадрлаганлар. Шунинг учун кашта орнаментларида ҳам фалак билан боғлиқ белгилар ифодаланган. Бу ҳолат Фарғона водийси каштачилигига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Китобнинг иккинчи бўлимида Помир олди Олой водийсида яшовчи қирғизлар, уларнинг турмуш маданияти, яшаш тарзи ҳақида алоҳида маълумотлар берган. Олой водийси қирғиз аёлларининг бош кийимлари, турли халталар, ёстиқлар, ёстиқ жилдлари, покриваллар (жой ёпқилар), чакмонлар, палослар, ширдак, деб аталувчи тақир гиламлар, аввал шаклидаги от ёпқичлар қирғиз нақшлари билан безатилган. Қирғиз халқи каштачилигида 30 дан ортиқ кашта нақши белгилари бўлиб, булар қўл меҳнати иши ҳисобланиши ҳақида ёзган. Қўл меҳнати ёрдамида аёллар кашта буюмларини тайёрлаш жараёнини, кашта нақшларини тасвирлашини худди муссавирларга ўхшатган. Тайёрланган палослар ёрдамида ўтовлар (қирғиз уйлари, ер уйлар) ичлари, уст қисми безатилгани ҳақида чуқур таҳлил қилиб берган. Уларнинг кашта тикишда фойдаланган чоклари ҳақида маълумот берилган. Улар кашталарида ишлатилган чоклар: “илмадўзи”, “басма”, “кўптирма”, “джурмама”, “терс-айқ” каби чоклардан фойдаланганлиги ҳақида ёзилган. Андреев ўз асарида қирғиз кашталарида энг кўп қўлланган нақш “кўчқорок”, яъни кўчқор шохи нақши ҳақида тўла маълумот берган. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, Фарғона водийсида яшаётган қирғиз этнослари ҳам кашта тикишда «кўчқорок», яъни кўчқор шохи нақшини кенг қўллаб келмоқда. Бу асар Фарғона водийси каштачилигини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Фарғона водийси каштачилигини илмий жиҳатдан ўрганиш, бошқа этнослар билан каштачиликдаги умумийлик ва уларнинг бир-биридан фарқларини қиёсий ўрганиш талаб қилинади. Бунга Антипина К. И. “Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов” асарида Фарғона водийсида яшовчи қирғиз халқи ва уларда тайёрланадиган кашта буюмлари уларни тайёрлаш усуллари, кашта тикишда қўлланиладиган чок турлари ҳақида қимматли маълумотлар берган. Шунингдек Х. Исмоилова ва Қ. Жумаевларнинг қатор мақолаларида ўзбек аёлларининг бетакрор санъати каштадўзлик ҳақида қимматли маълумотларни берган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Фарғона водийси халқларининг анъанавий каштадўзлик машғулоти этнологик нуқтаи назардан яхши ўрганилмаган. Айни вақтда эътироф этиш керакки, ушбу мавзу доирасида ўрганиб чиқиш кўзда тутилган масалаларга оид айрим материалларни юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, бир қатор тадқиқотчиларнинг ишларидан топиш мумкин. Чунончи, М.С. Андреев, А.М. Белинский, И.Б. Бентович, А.Н. Бернштам, Э.К. Кверфельд, А.Н. Тарасов, К.И. Антипина, , А.А. Абдураззоқов, А.К. Писарчик, Р.Я. Расудова, Н.Э. Симаков, Н.Н. Соболев, О.А. Сухарева ва бошқалар.

Мустақиллик даври адабиётлари.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Президентимиз ташаббуси билан миллий анъаналаримизни қадрлаш, уни келгуси авлодга асраб-авайлаб етказиш масаласига катта эътибор берилди. Халқимиз бунга жавобан миллий анъанамиз ҳисобланган каштачиликни сақлаб қолиш учун дўппи, чорси, зардевор, чойшаб, палак, жойнамоz каби кашта буюмларини тикиб, анъана тарзда ёш авлодга ўргатишга ҳаракат қилмоқда. Шу тариқа кашта тикиш анъанаси давом этмо

Чунки Ватанимиз Мустақилликка эришгандан сўнг Президентимиз ташаббуси билан миллий қадриятларни қадрлашга, уларни асраб-авайлашга, йўқолиб бораётган анъаналарни асраб қолишга йўл очилди. Бу эса Фарғона водийсида яшовчи халқларнинг анъаналарини ўрганиш ва шу масалаларда илмий тадқиқот ишларини олиб бориш учун катта йўл очди. У. А. Абдуллаев, А. А. Аширов каби тадқиқотчиларнинг изланишлари Фарғона водийсини этнографик жиҳатдан ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. У. Абдуллаевнинг «Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар» асари Фарғона водийси этнослари, уларнинг таркиби ва этносларнинг жойлашув хусусиятлари, халқларнинг хўжалик фаолияти, тураржойлари ва шаклланиш жараёнидаги ўзаро этник алоқалар, водий халқининг анъанавий кийимлари, таомлари, маънавий маданият соҳасидаги этнослараро муносабатлари ўрганилган. Бу асарда Фарғона водийси халқларининг анъанавий каштадўзлигини этно-худудий хусусиятларини ўрганишда ёрдам беради. Бу асарда каштачилик фаолияти ҳақида фикр айтилмаган. А. Ашировнинг «Ўзбек халқининг қадимги эътиқод ва маросимлари» асари Фарғона водийсини этнологик томондан ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу асарда Ўзбекистонда қадимий диний эътиқодлар ва динлар, анъанавий оила, турмуш маросимларида қадимий диний эътиқодлар, фарзанд туғилиши ва бола тарбияси билан боғлиқ маросим, урф-одатлар, қадимги диний эътиқодлар излари, ўзбек хўжалик анъаналарида диний-эътиқодий қарашлар ўзбек халқининг моддий маданиятида, қадимий диний тасавурлар ва эътиқодий

карашларнинг архаик излари, тураржойлар билан боғлиқ урф-одатларда қадимий диний эътиқодлар ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Бу асар ҳам Фарғона анъанавий каштачилиги, унга боғлиқ урф-одатларни ўрганишда, ҳамда кашталарда акс этган белгиларни ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида санъатшунослар ҳам тадқиқот ишларини олиб бордилар. Н. Содиқованинг «Ўзбек миллий кийимлари XIX-XX асрлар» асарида ҳам Ўзбекистондаги миллий кийимлар, жумладан, Фарғона водийсидаги ўзбек кийимлари ҳақида ҳам маълумот беради. Фарғона водийси халқлари анъанавий каштачилигини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу эса Фарғона водийси каштачилигини санъатшунослар томонидан ҳам ўрганилмаганлигини кўрсатади. Булардан Ш. К. Абдуллаева, К. Б. Акилова, К. Жумаевлар ўз тадқиқотларида Ўзбекистонда каштачилик фаолиятларини ўрганган. Юқорида номлари зикр этилган санъатшунослар асарларида Бухоро, Ғиждувон, Нурота, Шаҳрисабз, Самарқанд кашталари ўрганилганлигини кўрдик. XIX-XX аср Ўзбекистон бадиий кашталари ҳақидаги махсус илмий адабиётлар ҳам Фарғона водийси каштачилиги бўйича илмий изланиш олиб борилмаганини кўрсатади. О. А. Сухареванинг 2006 йилда чоп этилган «Сузани среднеазиатская декоративная вышивка» асарида ҳам Фарғона водийси кашталари ўрганилмаганлиги кўрсатилган. М. Б. Ўроқов, Э.Гюль⁸¹ тадқиқотлари ҳам Фарғона водийси халқлари каштадўзчилигини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур монографиянинг манбавий асосини индивидуаль дала экспедициялари натижасида йиғилган маълумотлар; мавзунинг у ёки бу жиҳатларига алоқадор адабиётлар ҳамда тадқиқ қилинаётган муаммонинг айрим томонларини ўзида акс эттирган, лекин ҳали чоп этирилмаган тадқиқотлар ва илмий ҳисоботлар, 55 та саволдан иборат сўровнома асосида олинган маълумотлар натижалари ўрин олган.

Ўзбекистон Республикаси Мустақилликка эришгандан сўнг халқимизнинг анъанавий каштачилик ҳунарига, анъанавий санъатига бўлган қизиқиши янада ортиди. Бунинг асосий сабаби Юртбошимиз И. А. Каримов ўзининг асарларида миллий анъаналаримиз, маънавий қадриятларимизни ёшлар онгига сингдириш, уларни асраб-авайлашга ўргатиш, маънавий билимларини ошириш, ота-боболаримиз анъаналарига содиқ фарзандлар қилиб тарбиялашни асосий вазифалардан бири эканлиги кўрсатиб берди. Халқимизнинг маданият намуналарини қидириб топишга, уларни музей фондларига топширишга, анъаналар сирларини ўрганиб, уни давом эттириш орқали бардавомийлигини сақлаб қолишга ўргатиш ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг инсоний бурчи эканлигини тушунтирди. Бу вазифалар

Ўзбекистон худудида каштачиликни янада ривожлантирди, миллий кадриятларни кадрлашга ўргатди. Бундай фидокорона ҳурфикр Фарғона водийси халқлари анъанавий каштачилигининг этно-худудий хусусиятларини ўрганиш зарур эканлигини кўрсатди ва ўрганилди.

Хорижий адабиётлар.

Фарғона водийси А. Вамбернинг рус тилидаги «Путешествие по Средней Азии в 1863 г. » номли асарида Қўқон хонлиги аҳолиси ва уларнинг машғулоти ҳақида умумий маълумотлар келтири. Америкалик этнограф олима Э. Гюльнинг «Жойнамоздаги рамзлар» номли мақоласи Ўзбекистон анъанавий каштадўзлигининг бир тури бўлган жойнамоздаги рамзлар, уларга тикилган кашта хусусиятлари ҳақида маълумот беради. Француз антропологи ва этнографи К. Уйфальвиннинг асари алоҳида аҳамиятга эга. 1876-1877 йилларда Марказий Осиё, хусусан, Фарғона водийси бўйлаб саёҳат қилган тадқиқотчи водий аҳолисига оид қизиқарли этнографик маълумотлар ёзиб қолдирган. Бу асарда Фарғона водийсидаги ўтроқ ва яримкўчманчи аҳолининг водийда жойлашиши, уларнинг тили, маданияти ҳамда воҳа ва тоғлик тожиклар берган маълумотлар Фарғона водийсини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Юқорида кўрсатиб ўтилган адабиётлардан кўриниб турибдики, Фарғона водийси анъанавий каштачилиги этнографик жиҳатдан ўрганилмаган. Бу эса Фарғона водийси халқининг ҳам моддий маданиятга ўз ҳиссасини неча-неча асрлардан буён кўшиб келаётганлигини, анъанавий каштачилик қадимдан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган анъана эканлигини, бу анъанани асраб-авайлаб келгуси авлодларга ҳам етказиш зарур масала эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам Фарғона водийси халқининг тўқимачилик соҳасини этно-худудий хусусиятларини ўрганиш долзарб вазифалардан бирига айланди.

Хулоса қилиб айтадиган булсак Ўрта Осиёда Фарғона водийсида қадимдан матолар тўкилган. Дастлаб пахта толасидан мато тўкилган Сўнгра эса ипак матолар тўкилган. Бу матолар тўкиладиган марказлар Марғилон, Самарканд, Бухоро, Шахрисабз каби худудларда матолар тўкилиб Византия ва бошқа худудларга экспорт қилинган .